

CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE PROVINCIE NOORD-BRABANT

GEMEENTE ETTEN-LEUR

INHOUD:

1. Woord vooraf
2. Criteria
3. Werkwijze
4. Historische karakteristiek van Etten-Leur
Landschap
Nederzettingen
Bebouwing en groenelementen
5. Overzicht van straten, gebouwen en groenelementen
6. Literatuurlijst
7. Kaart gemeente Etten-Leur (bijlage)

MON15

1. WOORD VOORAF

Dit rapport over Etten-Leur maakt deel uit van de serie cultuurhistorische inventarisaties van Noord-Brabant. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen in de steden en dorpen van de provincie.

De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks de vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de bebouwing van de kern of het buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op de erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op de boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde. Ook nieuwere zaken van kort voor en na de tweede wereldoorlog vragen hier en daar de aandacht.

Elementen uit het verleden kunnen als essentieel beschouwd worden voor de verscheidenheid en herkenbaarheid en daarmee voor de leefbaarheid in het algemeen.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorisch waardevolle bebouwing van de provincie vast te doen leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld. In deze commissie waren onder voorzitterschap van gedeputeerde drs. Y.P.W. van der Werff vertegenwoordigd: de Provinciale Planologische Dienst, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, de Stichting Het Brabants Landschap, de Provinciale Commissie Noord-Brabant van de Bond Heemschut, de Stichting Menno van Coehoorn, de Stichting Huis en Hoef van Brabant, de Boerderijcommissie van Brabants Heem, de Werkgroep Monumenten en Musea van de Culturele Raad, de Historische sectie van het Provinciaal Genootschap, de Stichting Monumentenwacht, de Kring van Archivarissen, de Stichting tot behoud van monumenten van Bedrijf en Techniek in het zuiden des Lands, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en enkele deskundigen à titre personnel. In een later stadium is het voorzitterschap overgenomen door Gedeputeerde drs. J.M. van der Hart.

In september 1979 is een drietal inventaristoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten. In 1982 is de IBM opgeheven waarna de begeleiding van het project aan de pas benoemde Provinciale Monumenten Commissie is overgedragen. Het rapport dat voor u ligt vertegenwoordigt een momentopname van een steeds voortschrijdende proces van veranderingen in de bebouwde omgeving.

Onderzoek en veldwerk vonden plaats in 1987 en werden verricht door drs. A.J.C. van Leeuwen, drs. N.C.M. Maes en H.Th.M. Ruiter, arch. HBO.

Er is voor het buitengebied gebruik gemaakt van de uitvoerige inventarisatie van Smook en van rijp van het stedebouwkundig buro Kuiper-Comp.

Wijzigingen die zich na deze datum voordeden, konden om organisatorische redenen niet meer in deze uitgave worden verwerkt.

's-Hertogenbosch, januari 1989.

2. CRITERIA

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking kwamen, moest uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurde aan de hand van een aantal criteria, die verder in dit hoofdstuk groepsgewijs worden omschreven.

Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurversturende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nu nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 hun uiteindelijke vorm kregen. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek zijn alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

● Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedenbouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

● Planologische, landschappelijke en stedenbouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten en erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex

- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedenbouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

● Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, was het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.

Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudigvoorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontleen vooral daaraan vaak hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen. Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Onnodig te zeggen dat genoemde criteria niet alleen van belang zijn in het kader van deze inventarisatie. Zij spelen een cruciale rol bij het concrete monumentenbeleid van de provincie Noord-Brabant: bij het bepalen van de prioriteiten voor het behoud* van cultuurhistorisch waardevolle objecten en het ontwikkelen van het daarvoor meest geëigende instrumentarium.

* Naast genoemde criteria zullen in de praktijk ook andere factoren (bouwkundige staat, mogelijkheden tot functiewaardering, beschikbare middelen e.d.) het eventuele behoud van cultuurhistorisch waardevolle objecten bepalen.

3. WERKWIJZE

Bij het in kaart brengen en beschrijven van de verschillende cultuurhistorisch waardevolle objecten, met het doel een overzicht te geven van wat in de provincie op dit gebied bewaard is gebleven, werden de samenstellers met een aantal beperkingen geconfronteerd.

Om te beginnen was het met de beschikbare mankracht en financiële middelen, gelet ook op het tijdsbestek waarbinnen de werkzaamheden moesten worden afgerond, nauwelijks mogelijk uitvoerig bronnenonderzoek te verrichten naar de geschiedenis van een bepaald gebied. Men was voornamelijk aangewezen op de beschikbare informatie, die doorgaans schaars aanwezig en bovendien niet altijd even betrouwbaar bleek.

Daarnaast waren er ook problemen van meer praktische aard. Zo leende, vooral in dicht bebouwde kommen, de situatie er zich niet altijd voor om bijvoorbeeld alle gevels van een gebouw nauwgezet te bestuderen. Voor interieurs gold dit in nog sterkere mate; deze konden slechts bij hoge uitzondering worden bezichtigd. In verband daarmee kan het hier gepresenteerde materiaal slechts een indruk geven - zij het dan ook een redelijk verantwoorde - van de in de gebouwde omgeving aanwezige waarden, die voorwerp van monumentenzorg kunnen zijn en die bij planologische beslissingen in de beschouwing moeten worden betrokken.

Bij het bestuderen en beschrijven van de objecten is, zoals al aangestipt, de samenhang met de directe omgeving en met de nederzetting als geheel voortdurend goed in het oog gehouden. Een object kan, als deel én als exponent van een groter geheel, immers niet adequaat worden beschreven, als dit totaalbeeld bij de onderzoeker ontbreekt.

Belangrijke aanknopingspunten voor dit totaalbeeld vormen onder meer de specifieke kenmerken van de omgeving (hoogteligging, reliëf, perceelsvorm, bodemgebruik e.d.), die een rol hebben gespeeld met betrekking tot de plaats en aard van de nederzetting. Zo is er een hemelsbreed verschil tussen het landbouwgebied in de polders van Noordwest-Brabant en, om wat te noemen, een Kempens akkerdorp. In het eerste geval domineert het open, vlakke land, met zijn grote, verspreid gelegen boerenhoeven; in het tweede geval hebben we te maken met een veel kleinschaliger akkerstructuur met een lint van boerderijen, gelegen op de oeverwallen van beken. Behalve het onderkennen van verschillen in "decor", is ook het bepalen van de invloed daarop van historische en sociaal-economische factoren - als conjunctuur, machtspatronen, bestaansmiddelen, verkeersbindingen enz. - van groot belang voor het invullen van dat totaalbeeld. Een goed voorbeeld daarvan is Vught, dat zijn vorm met Markt en stationsbuurt kreeg onder invloed van de oude hoofdwegen tussen Eindhoven, Den Bosch en Tilburg, alsmede de latere spoorlijn.

En ten slotte kan ook literatuur over een gebied en de daarbinnen gelegen nederzettingen een - zij het vaak globaal - beeld geven van de dominanten die bij de ontwikkeling daarvan een rol hebben gespeeld.

Al dit materiaal te zamen vormt als het ware een soort "onderlegger", die in meerdere of mindere mate houvast biedt bij het verwerven van inzicht in hetgeen als karakteristiek mag worden aangemerkt.

In dit verband zijn ook oude kaarten van belang, vooral de sinds ca. 1830 gepubliceerde topografische kaarten 1:25.000 en 1:50.000. Deze zijn namelijk direct vergelijkbaar met de huidige stafkaarten van dezelfde schaal en geven daarvoor een goed beeld van het veranderingsproces dat zowel nederzettingen als

landschap in de loop der tijd hebben ondergaan. Overigens is het patroon dat uit het bestuderen en vergelijken van deze kaarten naar voren kwam, steeds ter plekke aangevuld met eigen waarnemingen met betrekking tot stratenpatroon, bebouwing en beplanting.

In hoeverre is, ondanks de hier gekozen opzet, waarbij een aantal concrete criteria als uitgangspunten dienen, toch niet het gevaar aanwezig dat er bepaalde subjectieve elementen in de beoordeling sluiten?

Degene die de inventarisatie uitvoert, maakt uit wat hij wel en niet documenteert, Hij wordt daarbij geleid door zijn kennis van de historische karakteristiek van de nederzetting. Welke elementen bepalen het eigen - specifieke - karakter daarvan? Is dit "eigene" nog afleesbaar aan bebouwing of omgeving en in hoeverre is het door veranderingen verstoord?

Het zal duidelijk zijn dat alleen al dit deel van het afwegingsproces niet geheel objectief kán zijn. Het wordt immers niet alleen bepaald door de doelstelling van het onderzoek, maar ook de persoon van de inventarisator en de tijd waarvan hij het product is.

Tegelijkertijd echter mag men erop vertrouwen dat de systematiek en de criteria die aan dit onderzoek ten grondslag liggen, een zekere garantie bieden dat persoonlijke voorkeuren bij de beoordeling uiteindelijk nergens de boventoon voeren.

In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op het verband tussen de ruimtelijke vorm van de nederzetting en de geomorfologische en landschappelijke context waarin zij geplaatst moet worden. Aansluitend volgt een schets van de karakteristieke bebouwingstypen en groenelementen.

In het daarop volgende hoofdstuk worden de verschillende objecten alfabetisch per straat behandeld. Straten die zich onderscheiden door een duidelijke samenhang van de daarin gelegen objecten, worden in voorkomende gevallen bovendien afzonderlijk beschreven.

Per object worden vermeld: huisnummer, algemene typering, geschatte bouwdatum, exacte bouwdatum*. (b.v. blijkens muurankers, jaarsteen, literatuurvermelding), data van belangrijke wijzigingen, de aanwezigheid van eventuele artefacten, zoals stootstenen, hekpalen e.d., bijgebouwen (met vermelding van eventueel afwijkende datering), eventuele opmerkingen over details of bijzondere onderdelen**.

* In tegenstelling tot de geschatte bouwdatum is de exacte bouwdatum in de tekst steeds onderstreept aangegeven.

** Voor zover het rijksmonumenten betreft, zijn de beschrijvingen ontleend aan de officiële monumentenlijst, zo nodig onzerzijds aangevuld (aangegeven met N.B.).

Iedere inventarisatie bevat bovendien één of meer kaarten van het onderzoeksgebied, schaal 1:10.000 (bij dichtere bebouwing ook uitsneden met schaal ca. 1:5.000). Daarop zijn de volgende zaken aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip)
- beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnamen en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen, zijn eveneens aangegeven. Groepen gebouwen die een karakteristiek geheel vormen of die deel uitmaken van een interessant nederzettingstype, zijn omlijnd.

4. HISTORISCHE KARAKTERISTIEK VAN ETTEN-LEUR

Landschap

De gemeente Etten-Leur omvat de centraal gelegen dorpen Etten en Leur alsmede een aantal buurtschappen: Hoge Donk, Lage Donk, Goorstraat, Geerstraat, Sander, Haansberg, Slagveld, Attelaken, Bremberg, Neerstraat, Vaartkant, Brakkenstraat, Hil, Zandspui, Klappenberg, Grauwe polder en Vosdonk. In het noorden wordt Etten-Leur begrensd door het riviértje de Mark (gemeente Zevenbergen). De oostgrens wordt gevormd door Prinsenbeek, Breda (Prinsenhage), Rijsbergen met de Halsche Vliet en de Moerdijkse Postbaan en de Turfvaart. De begrenzing aan de westzijde levert de gemeenten Rucphen, Sint Willebrord en Hoeven. De Schouw-sloot, de Heul, de Scheilooop en de Laaksche Vaart volgen deels deze grens.

In het zuiden ligt de gemeente op 6 tot 10 meter N.A.P. Naar het noorden in de richting van de Mark loopt de hoogte geleidelijk af naar 0,5 meter en plaatselijk zelfs lager.

Van zuid naar noord lopen enkele vaarten: Kibbelvaartje, Laaksche Vaart (van oorsprong een kreek), Oude Turfvaart, Brandsche Vaart, Halsche Vaart en Leurse Haven.

Ze volgen deels begrenzingen van inpolderingen en speelden voor het turfvervoer een grote rol. De Brandsche Vaart bij Leur bestond vermoedelijk al vóór 1332. Na 1400 werden nieuwe vaarten gegraven ten behoeve van verbindingen met veengebieden ten zuiden van Etten, de Bremberg en Sprundel.

De bodem bestaat uit kleiig materiaal langs de Mark, meest lichte, jonge- en oude zeeklei, en dekzand, al dan niet met oud bouwland. Plaatselijk komt löss voor. Verschillende laagten zijn ontstaan door bodemijs en smeltwater. Ze liggen op plaatsen waar ook nu watergangen liggen zoals de Kleine Lokker bij Vosdonk en de Oude Turfvaart. Het grootste deel van de bodem, met name het centrale gedeelte van Etten-Leur en omgeving bestaat uit afzettingen van dekzand, ontstaan tijdens en na de ijstijden door invloed van wind en water. Het is voor een aanzienlijk deel bedekt met oud bouwland. Dit bouwland heeft een humuslaag van 50 cm of meer en kan uit de middeleeuwen dateren, deels van de 13e en 14e eeuw en later. De akkers ten noorden van Etten, Hoge- en Lage Donk, Haanberg en rond Etten liggen op een aantal noord-zuidlopende ruggen die in de 13e eeuw vermoedelijk al bewoond waren.

Vanuit dit gebied vonden ontginningen plaats in het zeekleigebied van de Mark. In de 13e eeuw werden de Meiblokken en de Laanblokken ontgonnen. Vanuit verhoogde wegen als Hooijdijk en Meeuwisdijk werden de beemden ontsloten. In Etten (de Monniken Moeren en de Bremberg) vond aan het eind van de 13e eeuw de eerste ontvening plaats, die later in zuidelijke richting verder ging. Na de ontvening nam de bevolking daar weer af (Klappenberg en Zandspui). In het noorden bij de Mark nam de ontginning snel toe. De polderbeemden bleven hier steeds in cultuur. Er liggen ook donken, natuurlijke pleistocene terreinhoogten die niet overstroomden. Naar het noorden wordt de bodem steeds kleiïger. Hier liggen enkele inpolderingen: de westpolder (1396), Krijtenbergsche polder, de Oostpolder, de Hooge- en Lage Hillekes, Zwartenbergische Polder (1507), Polder Achterboer, Hoog- en Laag Achterboerkens en het Goed van Ikkel. Enkele middeleeuwse waterkeringen zijn grotendeels bewaard gebleven. De Leurse Haven is deels een restant van de oude Markbedding.

Samenvattend bestaat het landschap van Etten-Leur uit de volgende hoofdelementen:

1. De bebouwde kommen van Etten en Leur en de verschillende buurtschappen met erven en beplanting.
2. De akker- en weidegebieden op de oude enkeerdgronden rondom de bebouwing. Ten zuiden van Etten resteren nog enkele houtwallen op de perceelscheidingen.
3. Het akker- en weidegebied in het zuiden van de gemeente, op de armere zandbodems, met verspreide naaldhoutbosjes en houtwallen.
4. De polders met gras- en akkerland langs de Mark: middeleeuwse ontginningen met kaden en dijken, rivierarmen, doorbraakkolken, turfvaarten, verspreide bosjes, deels broekbosjes ontstaan door lokale turfwinning. De akker- en weidegebieden zijn veelal door waterlopen gescheiden. Door de ruilverkavelingswerken is de kleinschalige perceelsstructuur voor een deel verdwenen.

Nederzettingen

Etten-Leur is gegroeid vanuit een aantal agrarische nederzettingen op de overgang van de Markpolders en de hogere zandgronden. De oudste nederzettingen kunnen uit de 13e eeuw dateren. Door de gunstige verkeersligging kon deze woonkern rond het kasteel van de Heren van Etten, gelegen ten zuid-oosten van de middeleeuwse kerk, uitgroeien tot een grotere handelsplaats. Leur kon zich na 1507, met de bedijking van de Zwartenbergse polder, ontwikkelen tot een havenkwartier.

Etten valt op door het markante, zeer langgerekte dorpsplein met vele fraaie dorpswoonhuizen, het raadhuis, het Paulushofje, de N.H. kerk en de R.K. kerk, de snoeilindebeplanting en de etagelinde. De bebouwing is in hoofdzaak 19e eeuws met enkele elementen uit de 17e en 18e eeuw. De N.H. kerk is middeleeuws met 17e eeuwse toren. De neogotische R.K. kerk met toren is van 1878.

De meeste oude dorpswoonhuizen staan met de nog evenwijdig aan de straat, verspreid zijn er ook enkele topgevels. Verschillende panden hebben stoepen met hardstenen sierstoepalen, soms met ijzeren stangen. Een herbouwde hoefsmidsteltage herinnert aan dit vroegere ambacht. Het verlengde van de Markt, de Bisschopsmolenstraat, is afgesneden van de dorpskern door de rijksweg Roosendaal-Breda. De Bisschopsmolenstraat is naar buiten toe meer landelijk van karakter en er heeft meer vernieuwing plaats gevonden. De sfeer van de lintbebouwing is grotendeels behouden gebleven. Opvallend zijn het klooster, het St. Jozefinstituut en de molen op de splitsing van de Hilsebaan, Achter de Molen en de Zundertseweg. Vooral na 1950 is Etten sterk uitgegroeid met woningbouw en industrie, met name langs de spoorlijn Roosendaal-Breda. Leur is voornamelijk sterk uitgebreid met woningbouw na de oorlog. De Haven met de Geerkade is nog steeds een interessant voorbeeld van 19e eeuwse en vroeg 20e eeuwse industrialisatie aan het begin van de vroegere turfvaart. Langs de Lange- en Korte Brugstraat zien we een gave reeks van 18e en 19e dorpswoonhuizen, deels met topgevels en afgewisseld met de N.H. kerk en de R.K. kerk met monumentale tweetorenfront. Verspreid staan er snoeilindes. In het verlengde van de Geerkade ligt Lichttorenhoofd met villabouw en de Psychiatrische inrichting St. Antonius met monumentale hoofdgebouw en ingangspartij.

Ten noorden van Etten en Leur liggen de buurtschappen Haansberg, Baai, Slagveld, Sander, Geerstraat, Goorstraat en Attelaken. Deze buurtschappen bestaan uit verspreide boerderijgroepen en woonhuizen of lintbebouwing. Baai is vrijwel

geheel in de nieuwbouw komen te liggen. Enkele restanten zijn binnen de nieuwe woonwijk gespaard gebleven. Twee fraaie boerderijen staan op de hoek met Sander. De buurtschappen liggen temidden van oude akkerbodems, die kunnen wijzen op oude landbouwontginningen. Naar het noorden gaan die over in de graslanden van de West- en Oostpolder.

Langs het Kibbelvaartje, Heivaartje en de Laaksche Vaart liggende langgerekte buurtschappen van Lage- en Middendonk en Heul. Het laatste buurtschap valt deels onder de gemeente Sint Willebrord. Met name Middendonk tussen het Kibbelvaartje en het Heivaartje bestaat uit een fraaie boerderijengroep. Langs de bebouwing liggen smalle stroken van oude akkergronden.

Ten zuiden van Leur en oostelijk van Etten liggen de buurtschappen Bremberg, Neer, Vaartkant en Hil. Mooie voorbeelden van West-Brabantse boerderijen uit de 18e en 19e eeuw zien we aan de Hoge Neerstraat, zij het enigszins in de verdrukking van de snelweg, de Hoge Vaartkant en Hoge Bremberg. Ze sluiten aan op een akkerbodemcomplex en de Brandsche Vaart.

Middeleeuws van oorsprong zijn nog de buurtschappen Zandspui, eveneens met oude akkerbodems en het buurtschap aan het begin van de Zundertse weg.

Verschillende gehuchten en buurtschappen ten zuiden van Etten en Leur danken hun ontstaan aan ontginningen van woeste gronden in de 13e en 14e eeuw. De gronden waren veelal eigendom van de Heren van Etten, die ze voor ontginning uitgaven. Door de toename van de vraag naar turf werden vaarten gegraven of verbeterd. Als uiteindelijk in de 19e eeuw de turf grotendeels is verdwenen, is er op de overgebleven arme zandgrond alleen nog plaats voor kleine, niet al te welvarende boerenbedrijven.

Gehuchten van latere oorsprong zijn Grauwe Polder en Brakkenstraat.

Bebouwing en groenelementen

Woonhuizen

Door de rijke geschiedenis als markt- en havenplaats heeft Etten-Leur verscheidene oude dorpswoonhuizen soms zelfs van stedelijke allure. De oudste hebben alle, voor zover zichtbaar, balkdragende muren en zadeldaken met houten spanten. Het metselwerk is van veldovensteen, meest gele ijsselsteen. De 17e eeuwse en vroeg 18e eeuwse huizen zijn gemetseld in kruisverband met klezoren. De huizen kunnen de nokrichting loodrecht op de straat hebben of dwars.

Het oudste huis is wellicht Markt 7, de Zwaan, uit ca. 1630, verwant aan de Dordse trapgevelhuizen, met sierankers en korfbogige ontlastingsbogen boven de ramen en siermetselvullingen. De tweelingtrapgevel Markt 54 met een latere bepleistering kan uit de 17e eeuw dateren. Ook de pui is later. Bekend zijn de huizen van het Paulushofje uit 1681; eenlaags huizen gemetseld in gele ijsselsteen. Er is een centrale ingang onder korfboog met tekststeen en wapens erboven. Misschien is het markante Lange Brugstraat 26 deels uit de 17e eeuw, met hoog schild- en zadeldak, een lijstgevel met sierankers en pilasteringang. Het huis is onderkelderd. Het lagere achterhuis heeft een gedeeltelijk terugliggende gevel.

Uit de 18e eeuw zijn enkele huizen bewaard gebleven. Het meest opmerkelijke is het huis "De Linden" Markt 9, uit de 1e helft van de 18e eeuw, een pand met verdieping onder twee achter elkaar gelegen zadeldaken. Mogelijk is het achterste huis van latere datum. Er is een ingang met pilasters, kroonlijst en fraaie paneel deur. Uit 1742 is Markt 41, zonder verdieping, en eveneens met dubbel dwars zadeldak, ingang met omlijsting en kroonlijst. De roedeverdeling

van de ramen is nieuw. Minder duidelijk herkenbaar zijn enkele huizen die in de kern nog 18e eeuwse elementen hebben: Korte Brugstraat 18-20, Markt 58 eenlaags met latere pilastergevel, kroonlijst en bladkapitelen, Bisschopsmolenstraat 74 eenlaags met latere 19e eeuwse bepleisterde gevel. In de zijtopgevel bleven de 18e eeuwse ankers bewaard. Bisschopsmolenstraat 160 is een onderkelderd huis zonder verdieping, met een dakruiter en klokje en lange Brugstraat 33 heeft een verdieping met omlijste ingang en kroonlijst.

Uit ca. 1800 dateren Markt 17 met verdieping en latere bepleisterde gevel waarin ramen met afgeronde bovenhoeken en Markt 23, eveneens tweelaags. In deze tijd komen de empire vensters met zesruitsschuiframes in de mode. De middenstijl van deze ramen is vrij breed uitgevoerd, soms met een bies erin.

De latere woonhuizen tot ca. 1860 zijn vaak nog zeer traditioneel en vergelijkbaar met de 17e en 18e eeuwse voorgangers. Voorbeelden zijn Bisschopsmolen 24-26, een eenvoudig eenlaags huis met ramen met kleine roedeverdeling. Uit 1853 dateert Korte Brugstraat 70-72 deels tweelaags onder schilddak met gebosseerd bepleisterde lijstgevel van vijf traveeën met centrale ingang. Van ongeveer dezelfde tijd is Lange Brugstraat 23 eveneens tweelaags met gebosseerd bepleisterde lijstgevel en pilasteringang waarboven een ramskop en consoles met eikelmotieven. Andere voorbeelden uit ca. 1800 zijn nog Markt 78-80, Markt 100-102, Stationsstraat 24 met poortingang en Korte Brugstraat 10.

In de latere 19e eeuw en vroeg 20e eeuw gaat de industrialisatie een rol spelen. Er komen handvormstenen in plaats van veldovenstenen en vanaf ca. 1880 machinale bakstenen. De gele ijsselsteen verdwijnt daarna langzamerhand. De kleine roedverdeling heeft definitief plaats gemaakt voor het zesruitsschuifraam nu met smallere middenstijl en rond de eeuwwisseling komt het T-venster in zwang. Opmerkelijk is de toename van baksteenversiering, de decoratie van boogtrommels en het pleisterwerk. Het bouwen in de stad heeft zijn invloed op de landelijke gemeenten. Zeer traditioneel nog zijn Bisschopsmolenstraat 62, een eenlaags pand in ijsselsteen met strekken in tweekleurige baksteen en kroonlijst, Markt 107 en Markt 120 met kandelaber in vlak reliëf in het bovenlicht.

Voorbeelden van huizen zonder verdieping met baksteenversiering, spekbanden, friezen, boogvullingen, waterlijsten e.d. zijn: Dreef 4-6 met omlijste oeil de boeuf, Lange Brugstraat 66, Markt 83, 88, 91 en 128 en de vrijwel identieke panden Haansberg 28 en Stationsstraat 22 met zwaar omlijste bovenlichten en gedetailleerde kroonlijst, bij de laatste met leeuwepkopconsoles. Met verdieping zijn o.m. Markt 97 met fronton en bepleisterde gevel, Markt 23, Korte Brugstraat 21 met omlijste oeil de boeuf en 47 en Lange Brugstraat 25-25A. Villa-achtig zijn: van Bergenplein 76 met hoektorentje, nr. 84, Lichttorenhoofd 2 met toren-dak, nr. 6 en Stationsstraat 21. Deels met topgevel en chaletdetails is Stationsstraat 25. Haansberg 5 is een onderkelderd kopgevelhuis met opvallende bakstenen boogfries. Andere topgevels zien we bij Achter de Molen 10, het wat oudere Lange Brugstraat 35-37 met gezenkte topgevel en wolfsdak, Lichttorenhoofd 8 en Korte Brugstraat 86 met bepleisterde gezwenkte gevel met kroonlijst.

Afwijkend is de Wildert 58 op L-vormige plattegrond, met spaarvelden in het metselwerk. Lange Brugstraat 11 uit ca. 1910 heeft een jugendstil winkelpui van de v.m. "vleeshouwerij". De pastorie Markt 60, deels met verdieping heeft een topgevel waarin een terugliggende spitsboog. Lichttorenhoofd 9 is een villa met elementen van de jugendstil en chalêtstijl.

Latere woonhuizen van vóór de 2e wereldoorlog en zelfs daarna vertonen vaak nog

Latere woonhuizen van vóór de 2e wereldoorlog en zelfs daarna vertonen vaak nog traditionele of historiserende detaillering. Voorbeelden daarvan zijn: Markt 34-36 en Palingstraat 2 uit ca. 1930. Een recente trend is om bestaande oude woonhuizen te herbouwen of te kopiëren in oude trant zoals b.v. Lange Brugstraat 15 en 61. Hoewel ze aardig ogen in het dorpsbeeld hebben deze panden geen enkele cultuurhistorische waarde.

Boerderijen

De oudste boerderij van Etten-Leur is vermoedelijk 17e eeuws, het woonhuis van Lange Brugstraat 87-89. Het stalgedeelte is ingrijpend vernieuwd. De langgevelboerderij is onderkelderd. Vooral de korte gevel is zeer monumentaal met enkele kruisvensters en kloostervensters. Mogelijk 17e eeuws is Deurnestraat 6, een onderkelderde langgevelboerderij met dwarsdeel en latere wijzigingen. Opmerkelijk is het kloostervenster met afgeschuinde dagkanten aan de binnenzijde. Het interieur bezit fraaie betimmeringen van bedstede en kastenwand met sjabloonbeschildering. Mogelijk is een aantal boerderijen in de kern nog uit de 17e eeuw. Een voorbeeld is Attelakenseweg 4, een tweebeukige boerderij met langsdeel. Op de zolderverdieping eveneens kloostervensters. De meeste 17e eeuwse boerderijtypen zijn driebeukig met ankerbalkgebinten en dakspanten. Het stalgedeelte is in tegenstelling tot het woonhuis met houten wanden. Veelal zijn de stalmuren in de loop van de 19e en 20e eeuw versteend. De ontwikkeling van de baksteen loopt parallel met die van de woonhuizen. Vanouds werd vooral de gele ijsselsteen veel gebruikt.

Met de boerderij zijn onlosmakelijk een aantal bijgebouwen verbonden met name bakhuis, langsdeel schuur of Vlaamse schuur, een dwarsdeelschuur veelal met een karschop en een hooiberging. Losse hooibergingen zijn in Brabant vrijwel overal verdwenen. Het bakhuis is een klein stenen gebouw onder zadeldak met vaak een uitgebouwd overgedeelte. De Vlaamse schuur is meestal driebeukig, met houten geteerde wanden en rieten dakschild. Daarnaast is er een dwarsdeelschuur, veelal gecombineerd met karschop. Er zijn echter nog maar zeer weinig complete boerderijcomplexen. Het bakhuis en de schuren zijn vaak verdwenen of vervangen door nieuwere exemplaren. Ook de vanouds aanwezige waterput met boom en gaffelvormige mik komt nog maar sporadisch voor. De oude baksteenputten zijn vaak vervangen door cementputten. Soms verdween de oude boerderij maar zijn de oorspronkelijke bijgebouwen nog bewaard.

De boerderijen uit de 18e eeuw en eerste helft 19e eeuw verschillen in hoofdlijnen weinig van oudere voorgangers. Het betreffen voornamelijk langgevelboerderijen met dwarsdeel. Twee vroeg 18e eeuwse langgevelboerderijen zijn: Liesbosweg 217 uit 1715 met witgeverfde gevel en Middendonk 5 uit 1712, onderkelderd en ramen met kleine roedeverdeling. Het muurwerk heeft een metselverband met klezoren. In de zijgevel zitten sierankers. Bij deze boerderij is een fraaie langsdeelschuur met rieten schilddak. Andere boerderijen uit de 18e eeuw of vroege 19e eeuw zijn b.v. Attelakenseweg 5, Middendonk 6 een onderkelderde boerderij met bakhuis en ovenuitbouw, Couperuslaan 15 onderkelderd krukhuis met langs- en dwarsdeel. Hoge Neerstraat 2 met losse houten schuur, Hoge Vaartkant 110 met kloostervenster in de zijgevel, een bakhuis en Vlaamse schuur. Bij Haansberg 41 staan een losse Vlaamse schuur en bakhuis met uitgebouwd ovengedeelte, bij Haansberg 1 een opmerkelijke dwarsdeelschuur met geschulpte lijst en bakhuis, Geerstraat 22 heeft een houten Vlaamse schuur, Haansberg 43 een Vlaamse schuur met bakstenen wanden en bakhuis met uitgebouwde oven en Haansberg 78 eveneens een Vlaamse schuur.

Enkele voorbeelden van boerderijen rond 1850 zijn Baai 78, Rijsbergseweg 39 met Vlaamse schuur en karschop, Zevenbergseweg 36, Zundertseweg 46 met Vlaamse schuur, Hoge Bremweg 7 met Vlaamse schuur en Hoge Bremweg 9, met huisgevel van vijf traveën en centrale ingang, bakhuis, Vlaamse schuur en karschop, Korte Brugstraat 40 een kortgevelboerderij met lijstgevel en het opvallende nr. 44-46 van vijf traveën met verdieping en gezwenkte gevel.

Ook latere 19e eeuwse boerderijen zijn vaak traditioneel van bouw. Strekken of hanekammen in rode en gele baksteen komen voor. Rond ca. 1880 komt de machinale baksteen in zwang en wordt de boerderij geheel van baksteen, met balkdragende muren. De oud Hollandse dakpan wordt vervangen door tuille du nord, verbeterde Hollandse pan, kruispan en muldenpan en nog later eternietpan. Bankenstraat 3 is uit 1894 met karschop, Blikken 9 met bakhuis uit ca. 1900, Geerstraat 43 uit 1985 met Vlaamse schuur, Haansberg 82 met breed woonhuis van vijf traveën, centrale ingang, siermetselwerk en Vlaamse schuur, Hilsebaan 170 uit 1893 met kroonlijst, siermetselwerk, fraaie panelendeur, bovenlicht met levensboom en Vlaamse schuur, Hoge Bremberg 21 uit 1875 met Vlaamse schuur, karschop en bakhuis, Hoge Vaartkant 141 een gaaf voorbeeld van een kleine langgevelboerderij uit ca. 1900 en Hilsebaan 131.

Van het begin van deze eeuw zijn de nog traditionele Naaldstraat 3, Boutweg 21 met ingezwenkte lijstgevel en langsdeelschuur erachter. Haanberg 1 is een langgevelboerderij uit 1928 met siermetselwerk. Hoge Bremweg 18 is uit 1917 met vijf traveën en siermetselwerk. Windgat 35, Kelsdonk, dateert uit 1935 met los woonhuis en bijgebouwen. Hoge Bremweg 2 uit ca. 1940 is gebouwd als een traditionele langgevelboerderij. Zeedijk 2 uit dezelfde tijd is een soort kop-halsromp-boerderij met halsgevel bij het woonhuis.

Vóór de 2e wereldoorlog vindt er geleidelijk een overgang plaats van de potstal naar de grubstal.

In de jaren '70 en '80 worden oude boerderijen vaak geheel of vrijwel geheel herbouwd in traditionele vormen. Soms worden er zelfs nieuwe traditionele boerderijen gebouwd, die een soort restauratie suggereren. Deze trend die we al bij de woonhuizen signaleerden heeft vrijwel geen cultuurhistorische betekenis. Voorbeelden zijn: Hoge Bremweg 19, Haanberg 40, Hoge Neerstraat 3, Hoge Vaartkant 9, Lage Bremweg 5 en 14 en Lange Brugstraat 91-97.

Kerkelijke bebouwing

De oudste kerk van Etten-Leur is de 15e eeuwse gotische N.H. kerk op de hoek van de Rijksweg Roosendaal-Breda en de Markt. Van deze middeleeuwse kerk rest nog het koor. De toren is in de 18e eeuw gebouwd. De kerk heeft een oudere voorganger gehad, blijkens een 13e eeuwse vermelding. De toren uit 1771 bestaat uit vier geledingen met spitsbogige galmgaten en koepelbekroning. Achter de kerk is een klein restant van een kerkhof met enkel zerken uit de jaren 20 en 30 van deze eeuw.

Leur was aanvankelijk geen zelfstandige parochie, maar er was al in de 13e eeuw een kapel, die bediend werd vanuit Etten. De kapel verbrandde in 1584 en werd in 1614 tot de huidige N.H. kerk verbouwd. In 1714 wordt dit kerkje vergroot. In 1927 is de kerk opnieuw hersteld. Het is een rechthoekig zaalgebouw met spitsboogvensters. Op het zadeldak is een ruiter bestaande uit een open achtkantig koepeltje op een vierkante onderbouw.

In 1787 wordt een nieuwe R.K. kerk gebouwd en is Leur een zelfstandige parochie. Tussen 1873-89 verrijst de huidige monumentale St. Petruskerk volgens ontwerp van architect P. van Genk. Opvallend is het dubbele torenfront van deze kruiskerk met neogotische detaillering. Op het er achterliggende kerkhof staan 19e eeuwse en 20e eeuwse grafzerken w.o. gietijzeren grafkruisen, boomstamimitaties en beeldengroepen. Er is een 19e eeuwse kalvarieberg met kruis. Het kerkhof is afgesloten met een ijzeren sierhek.

In Etten aan de Markt wordt eveneens door van Genk in 1878 een nieuwe kerk ontworpen, de R.K. kerk van St. Lambertus, een neogotische driebeukige kruisbasiliek met westtoren. Op deze plaats stond daarvoor een schuilkerk. Op het kerkplein staat een H. Hartbeeld. Aan de Stationstraat ligt het R.K. kerkhof met enkele pastoorsgraven uit de 19e eeuw en o.a. gietijzeren kruisen uit de jaren twintig en dertig van deze eeuw.

Enkele kerken en kapellen uit deze eeuw zijn vermeldenswaard. Aan de Stationsstraat staat een kapel uit ca. 1930, driebeukig met gotiserende vormgeving en klokgevel. Uit 1944 is een kleine Mariakapel met gemetseld gewelf op de hoek Hoogstraat en Moerdijkse Postbaan. Uit de jaren 50 is de neoromaanse mariakapel aan de Markt. De kerk en pastorie van de parochie van het H. Hart van Jezus, Kerkwerve 2-4 zijn gebouwd in 1957. De kerk is driebeukig met vieringstoren geïnspireerd op vroegchristelijke en romaanse architectuur.

Voor de geschiedenis van de katholieke herleving in de 19e eeuw is van betekenis het klooster van de zusters Franciscanessen van de Congregatie der Penitenten-Recollectinen. Deze orde vestigde zich rond 1845 in het 17e eeuwse adellijke huis "Adama" aan de Bisschopsmolenstraat. Het huis werd uitgebreid met zijvleugels en later afgerond tot een gesloten carré. De oudste neogotische kapel is uit 1850-52. Uit 1870 dateert een bidkapel onder tongewelf. In 1908 vindt er nog een uitbreiding plaats met een neogotische kapel door architect P. van Genk. Van de na de oorlog dateren enkele uitbreidingen, deels in Bossche-Schooltrant.

Buiten de kom van Leur kan nog genoemd worden het oude N.H. kerkhof aan de Lange Brugstraat met diverse grafmonumenten waaronder een zuil uit ca. 1850 van Gravinne van Bijlandt en andere 19e eeuwse en vroeg 20e eeuwse grafzerken. Er is een ingang met ijzeren hek. Op de Moerdijkse Postbaan hoek Hilsebaan staat een wegkruis met corpus uit ca. 1920.

Recentere devotieobjecten zijn de Mariakapel aan de Haansberg uit ca. 1960 met luifel en mozaïktableau en het wegkruis er vlakbij uit ca. 1950.

Bebouwing van bedrijf en techniek

Tot de oudste bedrijfsgebouwen kunnen we de molens rekenen. De Bisschopsmolen aan de Bisschopsmolenstraat dateert uit 1744 met latere 19e en 20e eeuwse wijzigingen. Het is een ronde bakstenen korenmolen met stelling op lage belt. Korte Brugstraat 98 is een molenromp van een voormalig bovenkruier uit 1849. Uit ongeveer dezelfde tijd zijn molenrestanten aan de Geerkade en de ronde bergkorenmolen aan de Sprangweg. (1862). Bijzonder mooi gelegen is de poldermolen aan de Zevenbergseweg met molenplas en molenaarshuis, een bovenkruier uit 1889.

Bijzonder voor de geschiedenis van bedrijvigheid in Brabant is de havenbebouwing van Leur met name de Geerkade met industriële bebouwing uit de 19e en vroege 20e eeuw. Het molenrestant is al genoemd. We zien hier de zeepfabriek De Ster uit 1913 met rondboogvensters en spaarvelden, een hogere achterbouw en ronde fabrieksschoorsteen. Uit dezelfde tijd en iets jonger zijn de ernaast gelegen machinefabriek met laadluik en uitgekraagd dak en een meubelhandel. Aan de overzijde van de haven staat een bedrijfsgebouw uit ca. 1920 met inrijpoorten onder breed mansardedak met pironnen op de nok.

Uit de 2e helft van de 19e eeuw dateren Markt 106, een eenvoudige woning annex bedrijfsruimte, Korte Brugstraat 22 met bedrijfsbebouwing aan de achterzijde, vermoedelijk een leerlooierij, Lange Brugstraat 35-37, een drielaags leerwerkingsbedrijf en Markt 13, een brouwerijgebouw met rondboogfries. Aan de Oude Bredaseweg nr. 10, is een winkel-woonhuis uit ca. 1900 met originele etalage en achterliggende bedrijfsruimte met inrijpoort. Uit ca. 1910 stamt de voormalige kaasfabriek aan de Brabantlaan met bedrijfshallen uit de jaren vijftig en ronde fabrieksschoorsteen. De bijbehorende woning is in chalêtachtige stijl gebouwd. De watertoren in art decostijl aan de Hoevenseweg is uit ca. 1920. Moderner, zeker voor de bouwtijd 1955, is de Tomadofabriek uitgevoerd in staal- en glasconstructies door architect H. Maaskant. Over de Laakseweg ligt een gemetselde boogbrug uit 1941 waarop muurtjes met ezelsruggen.

Diversen

Aan de Markt pronkt het raadhuis in klassistische stijl uit 1776 met bordes, klokketorentje en fronton. Opmerkelijk is de Psychiatrische inrichting "Huize St. Antonius" van architect v. Genk. uit 1893 met monumentale gevel en ingang in een eclecticismische mengeling van elementen uit neorenaissance en rondboogstijl. Er zijn diverse latere aanbouwen en uitbreidingen. Van recente datum zijn de kapel en aula. Van Bergenplein 68 uit 1903 is het voormalig postkantoor met topgevel en gedetailleerd metselwerk.

Voor de geschiedenis van het onderwijs is Stationsstraat 9-9a uit ca. 1900 met siermetselwerk en gebruik van natuursteen van belang. Uit ca. 1930 is Kerkstraat 4-6 onder schilddaken. Van de school aan de Lange Brugstraat 63 is de korfboogpoortingang met beeld van St. Petrus uit ca. 1920 bewaard gebleven. Recenter, uit ca. 1960 is het schoolgebouw Bisschopmolenstraat 176 met gebeeldhouwd reliëf bij de ingang.

Uit 1828 dateert café 't Witte Paard" met later witgeverfde baksteengevel. In de eerste helft van de 19e eeuw werd het voormalig koetshuis met stal gebouwd Bruininkhuizen 4 "de Nobelaer". Veel recenter is het café-woonhuis Van Bergenplein 41 onder mansardedak en topgevel uit het eerste kwart van deze eeuw.

Groenelementen

Veel van de oorspronkelijke dorpsbeplanting in Etten-Leur is verdwenen. Toch zijn er plaatselijk nog zeer karakteristieke situaties te zien. Zo kan de Markt in Etten tot de mooiste marktplaatsen met lindebepanting van Brabant gerekend worden door de 18e eeuwse etagelinde en de snoeilinden. Ook in Leur komen nog veel oudere straatlinden voor in de Korte- en Lange Brugstraat. Recentelijk worden weer jonge linden aangeplant in verscheidene straten. Deels betreft het echter niet-traditionele soorten. Hier en daar hebben de boerderijen nog de typerende leilinden voor het huis: Hoge Bremberg 2 en 9, Hoge Vaartkantsestraat 15, Naaldstraat 3, Zevenbergseweg 36, Zundertseweg 21 en 67.

